

ÇANAKKALE MUHAREBE MEYDANLARINDAN İSTANBUL HASTANELERİNE: SAĞLIK HİZMETLERİ

Lokman ERDEMİR*

ÖZET

Çanakkale Muharebelerinin, sene-i devriyelerinde milletimizin kaderinde önemli bir yeri olduğunun belirtilmesi veya askerlerin cesaret ve kahramanlığı ile ilgili bazı hususların yeniden hatırlatılması bugüne kadar uygulana gelen bir teamül olmuştur.

Hâlbuki cephede başarı ya da başarısızlık, birliklerin lojistik hizmetlerinin yerine getirilmesi ile de orantılıdır. Bu hizmetlerden biri de sağlıktır. Zira muharebeler sırasında yaralıların öncelikli olarak sargı mahallerine, oralardan ise seyyar, menzil veya çevre illerdeki hastanelere bir an önce nakli gerekmiştir. Bu hizmetlerin, askerlerin moral ve motivasyonu üzerindeki müspet tesiri ise asla inkâr edilemeyecek bir husustur.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na fiilen katılmadan önce ilan ettiği seferberlik sonrası hemen hazırlıklara başlamış, cephede sağlık birimleri oluştururken cephe gerisinde de muhtemel yaralı ve hasta nakilleri için tedbirler alınmıştır. İstanbul'da bu amaçla kullanılacak resmi kurumlar belirlenmiş, bu hizmetlerin ifası için planlar da yapılmıştır. Mevcut hastanelerin kapasitelerinin artırılması hususları ile açılacak yeni hastanelerin yönetimi ve ihtiyaçlarının karşılanması unutulmamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Tıp Tarihi, Sağlık, Hastaneler, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı.*

FROM THE BATTLEFIELDS OF ÇANAKKALE TO THE HOSPITALS OF ISTANBUL: HEALTH SERVICES

ABSTRACT

To show that the battles at Çanakkale take an important place in the fate of our people or in other words to bring again to attention some general aspects on their anniversary is a task that until today falls to those who focus on military and political topics.

---

* Yrd.Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
lokmanerdemir@hotmail.com

Success or failure of the fighting units is linked to the supply of logistical services. One of these services is the health service. During battles the wounded first of all need to be transported from the firing line to the bandage places in the back and then need to be conveyed as soon as possible from there to the hospitals in the ambulant, way station or region. It is an undeniable fact that these services have a positive effect on the morale and motivation of the soldiers.

During the battles at Çanakkale this aspect was not neglected. When the government announced mobilisation it also began with preparations for the health service. In this context front-line health service units were formed and measures were taken concerning the transport behind the front of soldiers who might be wounded or become ill.

The paper will be based on Ottoman archival documents and on the recollections of persons who found themselves in these services either as representatives of the press or as active participants

Keywords: *Medical History, Health, Hospitals, World War I, Çanakkale War.*

1. GİRİŞ

Çanakkale Muharebeleri sonrasında, milletin cephe ve cephe gerisiyle verdiği mücadelenin askerî ve siyasî yönünü ele alan muhtelif bir hayli eser telif edilmesine rağmen savaşın sosyal boyutunu ele alan çalışmalar henüz yeterince değildir. Özellikle cephenin lojistik ikmalî, halkın yardım faaliyetleri, gazi ve şehitlerin aileleri ve savaşın içtimai yapıya etkisi, üzerinde az durulmuş konuların başında gelmektedir. Muharebeler sırasında verilen sağlık hizmetleri de bu ihmalden payını almıştır. Çalışmamızda öncelikle cephedeki sağlık faaliyetlerinin genel bir özeti verildikten sonra cephe gerisindeki sağlık hizmetleri ele alınmıştır.

2. İLK HAZIRLIKLAR

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik¹ ilan etmiş, mevcut birlikler yanında yeni birlikler de hazırlamaya başlamış, bu birliklerin lojistik ikmalî için gerekli tedbirleri de almıştır. Bu maksada matuf muhtelif planlar da hazırlamıştır. Seferberliğin henüz başlangıcı olan

---

¹ Dönemin gazetelerinde seferberlik şöyle duyurulmuştur: "Berrî ve bahrî kuvva-yı askeriyemizin kısmen hâl-i seferberiyeye vaz'ı hususuna irâde-i seniyye sâdır olmuştur." *İkdam*, 21 Temmuz 1330 [3 Ağustos 1914]; "Memleketimizde Seferberlik ilân: Dünkü tezahürat memleketimiz bî-terafîlığını muhafaza edecektir." *Tasvîr-i Efkâr*, 21 Temmuz 1330 [3 Ağustos 1914].

5 Ağustos 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'nin yayınladığı talimat ile İstanbul'da bütün hastalıklar için toplamı 10.000 kişilik kapasiteleri olan hastanelerin tesisi amaçlanmıştır. Bu hastanelerin 7.000 yataklık kapasitenin ordu tarafından, 3.000 yataklık kapasitenin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından açılması istenmiştir.

Yaralı ve hastaların sevinde ise Sevkiyat iskeleleri olarak Ayastefenos, Tekirdağ, Gelibolu ve Çanakkale'nin kullanılmasına karar verilmiştir. Cephelerden gelecek yaralıların ise İstanbul'da Gülhane'ye sevk edilerek buradan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından arabalar ile hastanelere sevk edilmesi düşünülmüştür. Yaralıların cepheden sevki için ise Hilâl-i Ahmer'e iki adet vapur tahsis edilmesi ilk düşünülen tedbirlerdendir.²

18 Mart Deniz Zaferi'nden sonra muhtemel bir kara harekâtına karşı kurulan 5. Ordu, birliklerinin lojistik ikmal için 5. Menzil teşkilatını kurmuştur. 5. Ordu'nun bütün gayretlerine rağmen 1915 yılı Mayıs ayı sonunda cephedeki hastanelerdeki toplam yatak kapasitesi ancak 5050'ye ulaşabilmiştir.³ Hâlbuki Gelibolu Yarımadası'nda kara muharebelerinin ilk haftası toplam zayıat (şehit, yaralı ve esirler dâhil) 20.000'i geçmiştir.⁴ Civar kasabalarda hastaneler açılmış olsa da bu hiçbir zaman yaralıların açısından yeterli olmayacaktır.

3. YARALILARIN SARGI MAHALLERİNE NAKLİ

25 Nisan sabahı başlayan ihraç harekâtını karşılamak için gelen takviye birlikler zaman kaybetmeksizin ateş hattına sürülmekteydi. Arıburnu Seddülbahir ve Kumkale çıkarmalarını karşılamak için yapılan şiddetli muharebeler nedeni ile daima yaralı sayısı yüksek olmuştur. Bu nedenle tümenlerin hemen gerisinde yerleştirilen sıhhiye bölüklerine ilk günler ortalama 2.000 yaralı gelmiştir. Hastanelerin yetersizliği ile malzeme ve teknik bazı imkânların olmayışı yaralıların hızlı bir şekilde nakillerini zorunlu kılmıştır. Sıhhiye personeli canla başla çalışarak yeri geldiğinde siperdeki yaralılara zamanında müdahale edebilmek için ateş hattına kadar sokulmaktan çekinmemiştir.⁵ Yaralı ve hastaların siperlerden geriye nakilleri ise ordu sıhhiye bölükleri tarafından yapılmıştır. Sıhhiye bölüklerinin

² ATASE, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.

³ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt I, Yörük Basımevi, İstanbul, 1976, s. 230- 231; Ahmet Esenkaya; Ceyha Koç, "Çanakkale Muharebelerinde Hastaneler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 3, Mart 2005, s. 32.

⁴ Özbay, I, 239

⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, 5. Cilt. 3. Kitap, (Çanakkale Harekâtı III), haz. İrfan Teksüt, Necati Ökse, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), Ankara, 1980, s. 546.

teskereçileri, siperlerin içinde bekleyen yaralı arkadaşlarını sargı yerlerine getirmiştir.

Cephede yaralanan bir askerin yarası, çantasının bir köşesinde dikili “harp paketi” kullanılarak sarıldıktan sonra teskereci veya sıhhiye erleri tarafından siperlerin hemen gerisinde tesis edilmiş “yaralı yuvalarına” getirilmekteydi⁶. Buradan sargı yerlerine getirilen yaralılar tabur doktorları tarafından muayene edildikten sonra yarasının durumuna göre sıhhiye onbaşısı nezaretinde, yarası hafif ise hafif yaralı toplanma yerlerine; ağır ise yaralıların naklinde kullanılan sıhhiye arabalarının durak yerlerine⁷, buradan da bu arabalar vasıtasıyla hemen “büyük sargı yerlerine” nakledilmekteydi.⁸

Hasta ve yaralı araba kolları, her 20 kilometrede bir kurulan 50’şer yataklı sıhhiye istasyonları arasında çalışmıştır. Bu kollar, taşıdıkları yaralı ve hasta efradını diğer istasyonda bekleyen hasta nakliye kol ve arabalarına teslim etmekteydiler.⁹

Hasta nakil kolları ve diğer vasıtalarla cephe hattındaki büyük “sargı yerlerine” getirilen yaralılar için sağlık hizmetleri ise şu şekilde yürütülmekteydi: Gelen yaralılar, öncelikle kabul çadırına alınarak isimleri deftere yazıldıktan sonra pansuman çadırına gider veya götürülürlerdi. Burada, önceden yapılan sargıları değiştirilir, yaraları ağır olup derhal ameliyat edilmesi gerekenler ameliyat çadırına alınarak, gerekli tedavileri veya ameliyatları yapıldıktan sonra yaya gidebilecekler civar hastanelere gönderilirdi. Yarası ağır olanlar ise yaralı nakil kolları ile ilgili hastanelere nakledilmişlerdir. Yaralılar geri nakledilirken göğsüne yarası, hastalığı ve yapılan tedavinin keyfiyetinin yazıldığı bir künye asılmıştır.¹⁰ Durumu ağır olup da teskereye muhtaç olanlar burada, yaralıları taşıyan arabaları beklerlerdi. Teskereye muhtaç olmayanlar ise cepheye su, yiyecek veya cephaneye ikmâli yapan diğer arabalar ile gerideki hastanelere sevk olunmuşlardır. Sargı yerinden yaralılar en fazla yirmi dört saat içinde yarasının durumuna göre menzil, harp, ağır veya hafif mecrûhîn

⁶ “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 28 Haziran 1915 [15 Haziran 1331]; “Meydan-ı Harbde Yaralılara Nasıl Bakılır”, *Osmanlı Hilâli Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim III*, İstanbul, 1333, s. 40; Hidayet Özkök, *Çanakkale’den Hicaz’a: Harp Hatıraları*, Kayseri, 1992, s.13; Mahmut Sabri Bey, *Seddülbahir Muharebesi: 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları III*, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 67.

⁷ *Çanakkale Harekâtı, III*, 550.

⁸ “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 15 Haziran 1331 [28 Haziran 1915]; “Meydan-ı Harbde Yaralılara Nasıl Bakılır”, *Takvim III*, s. 43.

⁹ *Çanakkale Harekâtı, III*, 550.

¹⁰ Yaralı burada yarası muayene edildikten sonra bir iple boynuna bir künye asılırdı. Avuç içi kadar, dikdörtgen şeklindeki bu künyede yaralının ismi ile yarası ve icra edilen tedavileri havi bilgiler vardır. Bu künyenin her iki kenarında kırmızı şeritler bulunurdu. Eğer künyede iki kırmızı kenar varsa hastanın nakil olunamayacağı, tek kırmızı şerit varsa hasta veya yaralı naklolunabileceği, hiçbir şerit yoksa kendi kendine yürüyebilir anlamına gelmektedir. KA, 457/30; Lokman Erdemir, *Çanakkale: Bir Milletın Varoluş Destanı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 195.

hastanelerine sevk edilmişlerdir.¹¹ Çoğu zaman gündüz bombardıman tehlikesi nedeniyle yaralıların sevkleri gece yapılmıştır.¹²

4. YARALILARIN İSTANBUL HASTANELERİNE NAKLİ

Sargı yerlerinde ve tümenlerin seyyar hastanelerindeki yaralılar, kolordu baştabip yardımcısı ve karargâh tabiplerinden oluşan bir sağlık heyeti tarafından kontrol edilmiştir. Öncelikle tedavileri kısa ve çabuk olacaklar Gelibolu'daki hastanelere¹³, cephede tedavisi mümkün olmayan ya da uzun sürecek yaralılar ise gerekli müdahaleler yapıldıktan sonra, araba veya yaya olarak kabilelerle Ağadere ve Akbaş iskelelerindeki “Yaralı Aktarma Merkezi” olarak çalışan nakliyat hastanelerine sevk ediliyordu.¹⁴ Özellikle Akbaş İskelesi hazırlıkların başlangıcından savaş sonuna kadar bu fonksiyonunu icradan geri kalmamıştır.¹⁵

Cephede yaralanmış bir askerin bir menzil hastanesine veya İstanbul'a nakli için belirlenen süre toplamda kırk sekiz saattir. Nakliyat hastanelerinde bekleyen yaralılar hasta nakline tahsis edilmiş Şirket-i Hayriye vapurları veya yüklerini boşaltıp dönmekte olan diğer vapur, taka, mavna ve yelkenlilerle¹⁶ başta İstanbul olmak üzere memleket içindeki hastanelere nakledilmiştir.¹⁷ Harbin şiddetinin arttığı zamanlarda, hedeflenen kırk sekiz saatlik süre genellikle tutturulamamıştır. Sargı yerlerinden yaralıların hastanelere sevklerinde sıkıntılar yaşanmış, muharebeler sonrası tedavi için geriye sevk edilemeyen binlerce yaralı, ova ve derelerde açıkta beklemek zorunda kalmıştır.¹⁸ Münim Mustafa hatıratında, taarruzlar esnasında ordunun maruz kaldığı o büyük yaralı zayıfına değinerek “Ne

¹¹ *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (25 Nisan 1915 Mayıs 1915)* Cilt V, 2. Kitap, (Çanakkale Harekâtı III) Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (ATASE) Ankara 1978, s. 195; “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 28 Haziran 1915, [15 Haziran 1331].

¹² *Çanakkale Harekâtı, III*, 550-551.

¹³ Niyazi İsmet Gözcü, “Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri”, *Askerî Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul, 1938, s. 81-82; Özbay, I, 231.

¹⁴ “Cephe-i Harbde İki Gün Müşehadât Mütelaat”, *Tanin*, 7 Temmuz 1915, [24 Haziran 1331], “Çanakkale Mektupları Muhabiri Mahsusamızdan”, *Sabah*, 23 Haziran 1915, [10 Haziran 1331]; Cemil Conk, *Cemil Conk Paşa'nın Çanakkale Hatıraları*, Çanakkale Hatıraları, II, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 148; *Çanakkale Harekâtı, III*, 550.

¹⁵ Esenkaya; Koç, s. 32.

¹⁶ Çanakkale'den yaralı ve hasta nakleden bu gemiler ile ilgili olarak bkz. BOA, HR. SYS, 2179/3.; ATASE, Kls. 4542, Dos. 6, Fih. 1.; ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2; 73; ATASE, Kls. 1343, Dos. 45, Fih. 23; KA, 23/243; Eser Tutel, *Seyr-i Sefâin Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yayınları, Ankara, 2002, s. 228. Özbay, I, 236; Nadire Berker, Selim Yalçın, *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyeli'nin Öyküsü: Osman Cevdet Çubukçu*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2003, s. 84.

¹⁷ “Seyyar Hastaneler Çanakkale Mektupları 7”, *Tanin*, 19 Haziran 1331, [2 Temmuz 1915].

¹⁸ Özbay, I, 232.

yapalım diyordum! Yaralansak bizim de uğrayacağımız akıbet buymuş! Bari şimdiden görmek suretiyle kendimizi alıştırmış bulunuyoruz. Yolda hayvanım yürüdükçe yaralılarımızın ve vatanın acınacak hâlini düşünüyordum.” demekten kendini alamamıştır.¹⁹

Nakliyat hastanelerinden yaralıları alan vapurlar genellikle Anadolu yakasındaki Lapseki'ye, oradan da Gelibolu'ya hareket ediyor, yolları üzerindeki Menzil hastanelerinin olduğu iskelelere de uğrayarak, buralardan geriye sevki gereken yaralıları alıp İstanbul'a hareket ediyorlardı.²⁰ Yaralılardan nakliyat sırasında şehit olanlar uğranılan ilk iskelede bırakılarak yola devam ediliyordu.²¹

Muharebelerin şiddetli olduğu zamanlar hastanelerde büyük yığılmalar olmuş, kapasitelerinin üzerinde yaralı almak zorunda kalmışlardır. Bu durum ilgili belgelerde de açıkça görülmektedir. 13 Temmuz 1331 [26 Temmuz 1915] tarihli yazıda: “*Şimâl Grubu Emrâz-ı Dâhiliye Hastanesi haddinden ziyade doludur. Kabil-i sevk birçok hasta ve züafâ vardır. Aynı hal Cenup Grubu'nda da vakidir. Bunların berâ-yı evvel tahliyesi rica olunur.*” diyerek artık yaralı gönderilmemesini istemiştir.²²

Akbaş Nakliyat Hastanesi'nden Nisan, Mayıs ve Haziran 1915 tarihinde gerçekleşen yaralı sevk miktarı cephedeki bu durumu açıkça göstermektedir. Cepheden ilk nakiller kara harekâtının başlamasından beş gün sonra, 30 Nisan'da başlamıştır. O gün 283 kişi İstanbul'a nakledilmiştir. 1 Mayıs'ta 352 kişi, ertesini gün 2 Mayıs'ta ise nakledilen yaralı sayısı üç kat artarak, 1.211 kişi olmuştur. 3 Mayıs'ta ise günlük nakledilen yaralı sayısı 1.723 kişiye çıkmıştır. İlk kafilenin gelişinden itibaren üç gün içinde nakledilen yaralı sayısı 3.556 kişidir.²³ Çanakkale Savaşı'nda 5. Kolordu komutanı olan Fevzi Çakmak, günlüklerinde Haydarpaşa İskelesi'ne 30 Nisan'da 470, 4 Mayıs'ta ise 700 yaralının geldiğini belirtmektedir. 7 Mayıs'ta ise Çanakkale'den gelen yaralı sayısı 12.000'e ulaşmıştır.²⁴ 20 Nisan 1331 [2 Mayıs 1915] tarihli Tıp Fakültesi Hastanesi'nden gönderilen

¹⁹ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: 1914-1918: İhtiyat Zâbiti Bulduğum Sırada Cihan Harbi'nde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, Arma Yayınları, İstanbul, 1998, s. 88.

²⁰ Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 149; Şükrü Fuad Gücüyener, *Birinci Dünya Savaşında Tanıdığım Kahramanlar*, Çanakkale Hatıraları III, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 248.

²¹ Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 150.

²² ATASE, Kls. 3586, Dos, 22, Fih, 01.

²³ “Şimal Grubu Sıhhiye Riyâseti'ne 29 Haziran 1331 tarihli 409 numaralı telgrafname-i âlileriyle talep buyurulan bidâyet-i tesisinden, haziran nihâyetine kadar sevk olunan mecrûh ve hastagân efrâdın günü güne miktarını irâe eden iş bu cedvel tebliğ-i takdim kılındı. 1 Temmuz 1331 [14 Temmuz 1915], Akbaş Nakliyat Hastanesi Sertabibi”, ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.

²⁴ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, Cilt I, s. 317-319.

bir yazıda Haydarpaşa İskelesi'ne, bir hafta içinde “...*hemen her gün...*” getirilen yaralı sayısının 5.000'i aştığı belirtilmektedir.²⁵

İngiliz gazetesi The Daily Telegraph'ın Atina özel muhabiri de mevcut durumu teyit etmektedir. Muhabir gazetesine yaptığı haberde 6 nakliye gemisinin 29 Nisan Perşembe günü, 8.000'e yakın yaralıyı getirdiğini belirtmiştir.²⁶

İstanbul, ilk nakillerde yaşadığı heyecanı 19 Mayıs akşamı da yaşamıştır. O gün yapılan taarruzda 3.960 kadar şehit verilirken sayısı 7.000'e varan asker de yaralanmıştır. Yaralıların Akbaş İskelesi'nden nakillerini gösteren çizelgenin en hazin kısmı ise, 19 Mayıs taarruzu²⁷ sonrası durumu gösteren satırlardır. O gün Akbaş İskelesi'nden başta İstanbul olmak üzere cephe gerisindeki hastanelere toplam 2.934 kişinin naklinin yapıldığı görülmektedir. Bu ise o gece verilen yaralı sayısının neredeyse yarısı anlamına gelmektedir. Ertesi gün 20 Mayıs'ta ise herhangi bir nakil kaydı yoktur. Bu ise nakliye yapabilecek gemilerin henüz Çanakkale'ye geri gelmediğini göstermektedir. Bir sonraki gün 21 Mayıs'ta ise 560, 22 Mayıs'ta ise 673 yaralının daha nakli yapılmıştır.²⁸

Fevzi Çakmak da günlüğünde bu hakikati teyit etmektedir. 20 Mayıs 1915 günü birçok yaralının geldiğini belirttikten sonra ertesi gün, yani 21 Mayıs tarihli hadiselerin anlatıldığı paragrafta 3.000 kadar yaralının Haydarpaşa İskelesi'ne geldiğini belirtmektedir.²⁹

Muharebelerin başlangıcından itibaren en yoğun yaralı nakli nisan ve ağustos aylarında olmuştur. 25 Nisan'dan kasım ayının sonuna kadar Akbaş ve Ağadere sevkiyat hastanelerinden, geri menzil ve vatan hastanelerine sevki yapılan mevcut hasta, yaralı ve hava değişimlerinin toplam 150.868'dir. 5. Ordu komutanı Sanders'e göre 22-26 Ağustos muharebeleri boyunca 26.000 yaralının geriye sevki yapılmıştır.³⁰

²⁵ KA, 263/14.

²⁶ *The Daily Telegraph*, 5 Mayıs 1915.

²⁷ Çanakkale Muharebelerinin en hazin zamanlarından biri de 19 Mayıs gece taarruzudur. 19 Mayıs gecesi cepheye yeni intikal etmiş, birçoğu İstanbullu gençlerden oluşan 2. Tümen ile 19, 16 ve 5. Tümenlerin toplamı 42.000 kişilik kuvvetin katıldığı bu taarruzda 51 subay şehit 97'si yaralı, erlerden ise 3.369'u şehit, 5.967'si de yaralı olmak üzere toplam zayıat 9.487 kişi olmuştur. *Çanakkale Harekâtı*, II, s. 211.

²⁸ ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.

²⁹ Hatemi, I, 321.

³⁰ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 114.

Tablo 1: 25 Nisan'dan kasım ayı sonuna kadar menzil ve vatan hastanelerine sevk edilen yaralı ve hastaların toplamı.

Ay	Yaralı	Hasta	Hava Değişimi	Toplam
Nisan	25.067	207		25.274
Mayıs	16.298	1.192		17.490
Haziran	15.031	959		15.990
Temmuz	17.721	2.954	145	20.820
Ağustos	12.742	10.747	2.449	25.938
Eylül	5.162	7.738	2.457	15.357
Ekim	3.315	5.973	7.224	16.512
Kasım	3.939	4.024	5.524	13.487
Toplam	99.275	33.794	17.799	150.868

Gözcü, s. 83-88.

Bütün bu gayretler sonunda 5. Ordu'nun toplam geri nakledilen yaralı ve hasta sayısı, aralık ayı da dâhil edildiğinde İngiltere ve müttefiklerin çekilmesine kadar geçen dokuz ay boyunca toplam 110.220 yaralı, 70.939 hasta ve hava değişimine muhtaç kişi menzil ve vatan hastanelerine sevk etmiştir. Buna tahmini olarak kayıtlara geçmeyen Bayırköy, Galataköy ve Gelibolu Hastaneleri de dâhil edildiğinde rakam 200.000'e kadar çıkmaktadır.³¹

5. İSTANBUL'DA HASTANELER

Seferberliğin ilanı ile başlayan hazırlıklarda İstanbul merkez sayılmıştır. Seferberlik öncesi İstanbul'da orduya bağlı 6.350 yatak mevcudu vardır.³² İstanbul'daki hastanelerden başka, İzmit, Eskişehir ve Konya'ya kadar uzanan bölgedeki hastaneler de İstanbul Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne bağlanmıştır.³³ 31 Ekim 1914 tarihli belgeden İstanbul ve çevresinde 5 Ağustos 1914'de Harbiye Nezareti'nin yayınladığı talimat gereği mevcut hastaneler yanında açılacak hastaneler, bu hastanelerin idaresinin kime ait olacağı ve yatak kapasiteleri de belirlenmiştir.³⁴ İleriki

³¹ Gözcü, s. 90.

³² ATASE, KIs. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.

³³ Özbay, I, 230.

³⁴ ATASE, KIs. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

satırlarda da görüleceği üzere İstanbul'a yaralı naklilerinin yapıldığı zamanlarda bu hastanelerin birçoğu açılmıştır.

Ordunun sağlık işlerinden sorumlu Sahra Sıhhiye Müfettişliği de öncelikli olarak cemiyetten planlanan bu hastaneleri faaliyete geçirmesini istemiştir. Her ne kadar 18 Mart öncesi Eskişehir civarında bazı hazırlıklar yapmış olsa da³⁵ Müttefik Donanması'nın 19 Şubat sonrası faaliyetlerindeki başarısızlıkları ve 18 Mart'taki büyük kayıpları, bu konudaki hazırlıklardan vazgeçilmesine neden olmuş, bütün hazırlıklar İstanbul merkezli devam etmiştir. Şu da belirtilmeli ki, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti fiili olarak da inisiyatifi ele alarak, sağlık hizmetlerinde öncü olmuştur.

5.1. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin (Türk Kızılayı) Hizmetleri

Çanakkale'den binlerce yaralının nakli gündeme gelince Sahra Sıhhiye Müfettişliği'nin talebi üzerine, hazırlanan plan çerçevesinde, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hiç tereddüt etmeden olağanüstü bir gayretle 30 Nisan akşamına kadar kendi sorumluluğuna verilen yaralıları Galatasaray, İstanbul ve Darüşşafaka Mekteb-i Sultânîlerine yerleştirmiş, bütün ihtiyaçlarını da temin etmeye çalışmıştır.³⁶ İlk şok atıldıktan sonra da yaralıların gelmeye devam etmesi üzerine, cemiyet birkaç gün içinde bu hastanelere ilave olarak Galata'da Saint Benoît Mektebi, Kadırga Doğumevi, Cağaloğlu'ndaki İstanbul İnas Sultanîsi, Haydarpaşa Tıp Fakültesi³⁷ ve Taksim'deki Zapyon Mektebini hastaneye dönüştürmüştür.³⁸

İstanbul Sultanîsi ise daha sonra tahliye edilerek eğitim ve öğretime devam etmiştir.³⁹ Bu hastanelerin açılış tarihleri de cemiyetin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi yani Beyoğlu Hastanesi 17 Nisan 1331[30 Nisan 1915], Hilâl-i Ahmer Galata Hastanesi 18 Nisan 1331 [1 Mayıs 1915], diğer hastaneler ise 19 Nisan 1331 [2 Mayıs 1915] tarihinde açılmıştır. Bu hastanelerin kapasitelerine gelince (Haydarpaşa) Tıp Fakültesi Hastanesi 1.700, Beyoğlu (Galatasaray Lisesi) Hastanesi 1.500, Taksim Hastanesi 500, Galata Hastanesi 500, Cağaloğlu

³⁵ 1335-1919 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmisi Heyeti Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Âid Merkez-i Umûmi Raporu (OHACR), İstanbul 1335, s. 9-10; Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949, Ankara, 1950, s. 28; A. Süheyl Ünver, Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi, İstanbul, 1952, s. 3.

³⁶ OHACR, s. 9.

³⁷ Tıp Fakültesi Mecmuası'nın fakültenin hastaneye çevrilme tarihini çıkarmadan dört gün sonra 16 Nisan 1331'de çevrildiğini belirtmektedir, Müderris Ziya Nuri, "İhsaiyyat", Tıp Fakültesi Mecmuası, 1332, Sayı 5, s. 427.

³⁸ OHACR, s. 9, 10; Türkiye Kızılay Derneği, s. 28; Nil Sarı; Zuhâl Özyayın "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-21 Eylül 1990, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 161.

³⁹ "İstanbul Sultânîsi'nden: İstanbul Sultânîyesi sınıf-ı tâliye (orta) ve ibtidâiyesi (ilkokul) bugün tedrisata başlayacaktır. Muallim ve talebe efendilerin mektebe gelmeleri lüzumu ilân olunur." Sabah, 21 Nisan 1331, [4 Mayıs 1915].

Hastanesi 500, Kadırga Hastanesi 250 ve Dâruşşafaka Hastanesi 500 yatak olup toplam kapasiteleri 5.550'dir. Bu hastanelerden Tıp Fakültesi Hastanesi açılışından 17 ay sonra 2 Ağustos 1916'ya, Beyoğlu Hastanesi 16 ay sonra 12 Eylül 1916'ya, Taksim Hastanesi 12 ay sonra 5 Nisan 1916'ya, Kadırga Hastanesi ile Cağaloğlu Hastanesi 2 Kasım 1915'e, Darüşşafaka Hastanesi 10 ay sonra 13 Aralık 1915'e, Galata Hastanesi 7 ay sonra 12 Kasım 1915'e kadar faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴⁰

Bu hastaneler açıldıktan sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 18 Mart öncesi Çanakkale Boğazı'nın geçilmesi ihtimaline karşı Eskişehir'e gönderilen malzemeleri geri getirtmiştir.⁴¹ Cemiyet idare ettiği yukarıda ismi belirtilen hastanelerde 19,443 yaralı asker⁴², diğer bütün hastanelerde ise 15 Mart 1916'ya kadar toplam 85.743 yaralı ve hastanın tedavisini yapmıştır.⁴³ Bu sayı İstanbul'daki bütün hastanelerde tedavisi yapılan ise tedavisi yapılan 350.000 kadar yaralı ve hasta⁴⁴ ile mukayese edildiğinde önemli bir orana, yaklaşık dörtte birine tekabül emektedir.

5.2. Diğer Hastaneler

Yaralıların tedavilerinde sadece Hilâl-i Ahmer Cemiyeti faal olmamıştır. İstanbul'daki mevcut mülkî ve askerî hastaneler yanında gelerek cemiyetlerin kontrolü altında gerekse İstanbul halkının fiili gayretleri ile gerekli görülen yerlerde hastaneler açmıştır.

Bu cemiyetlerden biri de İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyeti'dir.⁴⁵ Her geçen gün artan yaralılar karşısında cemiyet, Divanyolu'nda bütün teferruatıyla birlikte 5 Haziran 1915'de resmî açılışı yapılan 100 yatak kapasiteli bir hastane kurmuştur.⁴⁶ Aylık 100 lira masrafi olan hastanenin karyolalarından yatak takımlarına, ameliyathanesinde lazım olacak her türlü tıbbî malzeme ve diğer ihtiyaçları cemiyetin kadınları tarafından karşılanmıştır. Hastanenin kapasitesi daha sonra 160 yatağa çıkarılmıştır.⁴⁷

⁴⁰ KA, 702/1; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim II* (Takvim II), 1332, s. 28; *Türkiye Kızılay Derneği*, s. 28.

⁴¹ *Türkiye Kızılay Derneği*, s. 28; Sarı, Özyayın, s. 161.

⁴² ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1; KA, 702/1; OHAM, Numara 5, s. 114; *Takvim III*, s. 123; *Türkiye Kızılay Derneği*, s. 28.

⁴³ ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2.

⁴⁴ Özbay, I, 238.

⁴⁵ 1913 yılı Balkan Muharebeleri sırasında, Melek Hanım tarafından yerli üretimi artırmak ve yerli malı kullanımını teşvik için kurulan bu cemiyet, Müslüman kadına terziliği öğretmek, yerli kumaş üretimini artırmak suretiyle millî iktisat politikasını takip etmiş bunun için ise millî bir moda oluşturmak istemiştir. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994, s. 55; Tiğinçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 84-85.

⁴⁶ *Tasvîr-i Efkâr*, 21 Mayıs 1331 [3 Haziran 1915], s. 3.

⁴⁷ "Türk Kadınlığının Harb-i Umûmî'deki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, 5 Teşrinisani 1331 [18 Kasım 1915], yıl 5, sayı, 96, s. 269.

Bu gayretin diğer bir misali ise, Makri Köyü (Bakırköy) muhtarı Âtîf Efendi ve mahalle sakinlerinin büyük himmetleri ile açılan, 80 yatak kapasiteli Gaziler Hastanesi'dir. Daha sonra yatak kapasitesi 200'e çıkarılan bu hastanenin tesis ve idâmesinde önemli katkısı olan İspartalızâde İstabân Efendi, sahip olduğu arsalardan birinin 500 arşınlık (bin zîralık) kısmını hastanenin ihtiyaçlarını temin için düzenlenen piyango'nun ödülü olarak bağışlamıştır.⁴⁸ Ayrıca İstanbul'un ileri gelenleri yeri geldiğinde konaklarını yaralıların tedavilerine tahsis etmişlerdir. Eski Maârif Nâzırı Zühdü Paşa'nın kerîmesi Lütîfiye Hanım, Moda'daki konağının alt katını Hilâl-i Ahmer nezâretinde, masrafını kendi karşılamak kaydıyla hastane hâline getirerek, 30 yaralıyı tedavi ettirmiştir.⁴⁹

İstanbul'da Şehremâneti (belediye), çoğunluğunu kadınların teşkil ettiği dernekler ve halkın ileri gelenlerinin hususi gayreti ile muhtelif kapasitedeki birçok resmî ve özel okul, kurum ve binalar hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁰ Şehremâneti Çapa'daki Dârulmuallimât binasını yaralıların tedavisi ve istirahatı için hastane olarak tanzim etmiştir.⁵¹ Bu hastanelerle birlikte 25 Nisan'dan sonra İstanbul'un en ücra semtlerine kadar açılan hastanelerin⁵² sayısı arşiv kaynaklarında 52 olarak verilmektedir.⁵³

⁴⁸ “Çanakkale'yi fâik hûnrîz bir düşmana karşı tarihinin ilelebed takdir ve tebcil ile yâd edeceği havârik-i fedâkarî ile müdâfaa eden ve bu suretle merkez-i hilâfet-i İslamiyeyi a'day-ı dinin tehaccüm tecavüzünden tahlis yolunda hergün mecrûh düşen evlad-ı vatana karşı, o sayede nâil-i emn u emân olan biz İstanbulluların her birimize ayrı ayrı terettüp eyleyen din-i şükrandan Makri Köyü ahâlisinin de uhdesine isâbet eden hisseyi de edâya şitâbân olması tabiidir.” *Tasvîr-i Efkâr*, 2 Haziran 1915, [20 Mayıs 1331].

⁴⁹ *Tasvîr-i Efkâr*, 6 Mayıs 1331 [19 Mayıs 1915], s. 1.

⁵⁰ ATASE, Kls. 2417, Dos. 19, Fih. 7; Özbay, 1, 233.

⁵¹ “Harp Aylarında İstanbul”, *Tanin*, 21 Haziran 1915, [8 Haziran 1331]; *Sabah*, 26 Mayıs 1915, [13 Mayıs 1331], s. 2.

⁵² Gerek arşiv belgeleri gerekse dönemin matbuatı ve diğer kaynaklardan isimlerini tesbit ettiğimiz diğer hastaneler ise şunlardır: Yeniköy Hastanesi, Dârülfünûn Hastanesi, Alemdağ Sultan Çiftliği Hastanesi, Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi, Malûller Yurdu Fizik Tedavi Hastanesi, Moda Mecrûhîn Hastanesi, Moda Mecrûhîn-i Kuzât Hastanesi, Moda Şifâ Yurdu Hastanesi, Taksim Hafif Yaralı Amerikan Salîb-i Ahmer Hastanesi, Sen Jozef Alman Hastanesi, Dârulmuallimîn Hastanesi (Moda'da), Yedikule Rum Hastanesi, Ermeni Katolik Surp Agop Hastanesi, Maçka Hastanesi, Mekteb-i Harbiye Yaralı Hastanesi, Taşkılla Hastanesi, Şehremâneti Çapa Mecrûhîn Hastanesi, Karaköy Mecrûhîn Hilâl-i Ahmer Hastanesi (Karaköy Rum Zükür (Erkek) Mektebi'nde), İplikhane (Eyüp Sultan) Hilâl-i Ahmer Hastanesi, Rami Hilâl-i Ahmer Gaziler Hastanesi, Topçu Kışlası Hastanesi (Topçu Mektebi Hastanesi), Bahriye Merkez Hastanesi, Beylerbeyi Beden Terbiyesi Mektebi Hastanesi, Cerrahpaşa Hastanesi, Davutpaşa Kışlası Hastanesi, Fenerbahçe Mevki Hastanesi, Feriköy Mecrûhîn Hastanesi, Gülhane Tabâbet-i Askerîye Nâfizan Mektebi Hastanesi, Dersaadet Gurebâyı Müslimîn Hastanesi, Kuleli Hastanesi, Selimiye Hastanesi, Askerî Baytar Mektebi Hastanesi, Yıldız Hastanesi, Mülkiye Baytar Mektebi Hastanesi, Mühendis Mekteb-i Alisi Hastanesi, Yenibahçe Valide Sultan Hastanesi, Zeytinburnu İmâlat-ı Harbiye Hastanesi, Haydarpaşa Yeldeğirmeni Hastanesi (Rum Cemaate ait mekteplerde).

⁵³ ATASE, Kls. 2480, Dos. 398, Fih. 1-5; Başka bir kaynakta İstanbul'da açılan hastanelerin sayısının toplamı 47 olarak verilmektedir: Esin Kahya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 242.

5.3. Yaralıların İstanbul'daki Hastanelere Nakli ve Sağlık Hizmetleri

İstanbul, Nisan 1915'in son günlerinde tarihinin en önemli günlerinden birini yaşamıştır. Hemen yanı başında cereyan eden savaşlarda binlerce yaralı, beklenmedik bir anda şehre gelmeye başlamıştır. Şehir aynı durumu Balkan Muharebeleri günlerinde de yaşamıştır. Bu sefer gelenlerin miktarı azımsanamayacak kadar çoktur.

Vapurlarla getirilen yaralıları Sirkeci ve Haydarpaşa iskelelerine indirilmiştir. Sirkeci İskelesi'ne çıkarılan yaralıların nakil işlemlerini Sirkeci Sevk-i Mecerûhîn Komutanlığı yapmıştır.⁵⁴ Haydarpaşa İskelesi'ne getirilen yaralıların işlemlerini başlangıçta Haydarpaşa Hastanesi yetkilileri yaparken ağustos ayından itibaren bu işin daha muntazam yürütülmesi için Züefâ ve Mecerûhîn Sevk Komisyonu kurulmuştur.⁵⁵

İstanbul'a gelen yaralıların yoğunluğunun arttığı zamanlarda iskelelerden yaralıların hastanelere, bekletilmeden nakledilmeleri için gerektiğinde önceden halka ait, belirlenmiş hususi arabalar da kullanılmıştır. Haydarpaşa İskelesi'nden yaralı nakli yapmak için Haydarpaşa ve Kadıköy dâhilindeki "...Arabacı esnafının yekdiğerine müsabaka edercesine..." gösterdikleri bir haftalık hizmetlerine mukabil yüz elli kadarına araba başı 30 kuruş (toplamda 4.500 kuruş) Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından verilmiştir.⁵⁶ Cemiyet, nakiller sürecinde kiraladığı bu hususi arabalara ise toplam 1.600 liraya ödemiştir.⁵⁷

Ağustos ayı çıkarmasını takip eden günlerde İstanbul'daki yaşananların canlı tanıklarından biri de The United Press muhabiridir. Onun "*Hasta nakliye gemisi geldiği zaman işaretlenmiş toplu taşıma arabaları denizin önüne dizildiler. Yaralıları hastanelere götürmek için Kızılay'ın bayraklarını taşıyan tramvaylar da kullanılıyordu. Bir gece bu bitmek bilmeyen yaralı kafileleri akşam saat 10.00'dan sabah 4.30'a kadar otelinin önünden geçtiler. Bu durum, halkı az etkiliyordu. Ayrıca İstanbul'da 100.000'den fazla hafif yaralı askerin olduğu söyleniyor.*" şeklindeki ifadeleri İstanbul'daki mevcut manzarayı göstermesi açısından önemlidir.⁵⁸

⁵⁴ Aydın Ayhan, "Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir kazalarında Harp Hastaneleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı X, 2001, s. 158.

⁵⁵ 16 Ağustos 1331 [29 Ağustos 1915] tarihli Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye Müdüriyeti'nden Sıhhiye Müfettişliği Umumiliği'ne gönderilen yazıda Haydarpaşa Komisyonu'nun kuruluşunun sebebini şöyle nakletmektedir: "Haydarpaşa İstasyonu ve iskelelerinde yaralı, hasta ve zuâfa sevkîyatının günden güne artarak, günlük ortalama 200 ile 300 arasında olması ve gelen yaralı ve hasta erlerin günlük masraflarının hesabı ve tesviyelerinin muntazam bir şekilde yapılması için Haydarpaşa "Sevk-i Mecerûhîn ve Zuâfa Komisyonu kurulması iktiza edecektir." ATASE, Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.

⁵⁶ KA, 263/14.

⁵⁷ ATASE Kls.2189, Dos.41, Fih. 2-2.

⁵⁸ *The Times*, 14 Ağustos 1915, s. 5.

Yaralıların İstanbul'a hiç beklenmedik bir zamanda gelmesine rağmen Balkan Muharebeleri'nden edinilen tecrübe ve ihtiyaç duyulan hastanelerin hemen tesis edilmesi, yaralıların genel mağduriyetini önlemiştir. Sağlık Dairesi İstatistik Şubesi'nden Dr. Rıfki Bey'in hazırladığı istatistiklere göre 1916 sonuna kadar İstanbul hastanelerinde toplam 350.000'den fazla yaralı ve hasta girişi yapılmıştır. Bunlardan 6.128'i yaralı iken, 24.451 ise hasta iken vefat etmiştir.⁵⁹ İstanbul hastanelerinde vefat edip şehit olanların büyük çoğunluğu Avrupa tarafında Edirnekapı Şehitliği'ne veya Anadolu tarafında ise Karacaahmet Mezarlığı'na defn edilmiştir.⁶⁰

Tablo 2: Sağlık Dairesi İstatistik Şubesi'nden Dr. Rıfki Bey'in hazırladığı 1916 sonuna kadar İstanbul'da faaliyet gösteren hastanelerdeki toplam hasta sayısı.

			Subay	Er
Giren:	Yaralı		2.600	121.743
	Hasta		1.620	246.286
İyileşen	Yaralı		2.140	95.701
	Hasta		1.177	215.561
Çürük	Yaralı		45	4.925
	Hasta		11	866
Hava değişimi	Yaralı		369	16.990
	Hasta		251	58.508
Şehit-vefât	Yaralı		46	6.128
	Hasta		58	24.451

Özby, I, 238.

5.4. Hastabakıcı Hanım ve Beyler

Çanakkale Muharebeleri sırasında sağlık hizmetlerinde fiziki yapının hazırlanması yanında buralarda hizmet sunacak personelin temini ve yetiştirilmesi hastanelerin açılması diğer önemli problemler arasında olmuştur. Kısa sürede İstanbul'a binlerce yaralının gelmesi ve onlarca hastanenin açılması bu hususu önemli kılmıştır. Bu konuda da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti faal olmuş, hastanelerde istihdam edilmek üzere hastabakıcı hanımların temininden yetiştirilmesine kadar önemli hizmetleri olmuştur. Cemiyet gazetelere verdiği ilânlarla öncelikle Dârulfünûn Konferans Salonu'nda ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi'nde açılan ve nazarı olarak verilen hastabakıcılık kurslarında eğitim görenler⁶¹ ile Balkan

⁵⁹ Özby, I, 238.

⁶⁰ Erdemir, s. 232.

⁶¹ Hastabakıcılık ya da hemşirelik mesleğinin eğitimini Türkiye'de ilk defa veren ve bu mesleğin önemini vurgulayan Dr. Besim Ömer Paşa olmuştur. 1329 [1913] senesinde Hilâl-i Ahmer Dâire-i Merkeziyesi'nde açılan dershaneye İstanbul'un ileri gelen hanımlarından 30 kadar kişi başvurmuştur. *OHACR*, s. 33-35; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, *Harb Zamanında Faaliyetler: Hastabakıcılık*, Ahmet İhsan Matbaası, 1330, s. 106; "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstikbalde İfa Edeceği Hizmet", *Takvim III*, s. 181, 230-231; Besim Ömer Paşa, *Hastabakıcılığa Dair*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1337, s. 1-63; *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 168; *Türkiye Kızılay Derneği*, s. 43; Sarı, Özyayın, s. 168-169.

Muharebeleri'nde tecrübe edinmiş hanımların, derhal kendilerine başvurmalarını istemiştir.⁶²

Kendisine başvuran hanımları ise durumlarına göre uygun hastanelere tayin etmiştir. Bunlardan Cemile Mehmed Hanım⁶³, Hanife İbrahim Hanım⁶⁴ ve Aişe Yunus Hanım⁶⁵ Darülfünun Hastanesi'ne, Mediha İhsan Hanım⁶⁶ Mülkiye Baytar Mekteb-i Hastanesi'ne gönüllü hastabakıcı olarak görevlendirilenlerden sadece birkaçıdır.

Genel olarak başvuran 353 hanımdan 284'ünü Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, başta kendi açtığı hastanelerde istihdam etmiştir. Bu 284 hastabakıcı hanımdan toplam 156 kişi hastanelere devam etmiştir.⁶⁷ Hastabakıcılık belgeleri olup da hastanelere hastabakıcı olarak tayin olan hanımlardan görev yerlerine gitmeyenleri ise gazetelere yeniden ilân vererek, kendilerine emanet edilen vazifelerine muntazam bir şekilde devamlarını rica etmiştir.⁶⁸

Tablo 3: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından İstanbul hastanelerinde istihdam edilen hastabakıcı hanımların sayısı.

Hastane Adı	Sayısı	Hastane Adı	Sayısı
Hilâl-i Ahmer Beyoğlu Hastanesi	49	Şişli Etfal Hastanesi	6
Hilâl-i Ahmer Taksim Hastanesi	25	Harbiye Mektebi Hastanesi	6
Hilâl-i Ahmer Daruşşafaka Hast.	22	İstihlak-ı Millî Hanımlar Hast.	16
Hilâl-i Ahmer Galata Hastanesi	23	Musevî Hastanesi	3
Hilâl-i Ahmer Cağaloğlu Hastanesi	27	Topçu Mektebi Hast.	2
Hilâl-i Ahmer Kadirga Hastanesi	22	Şehremaneti (Çapa)	5
Hilâl-i Ahmer Tıp Fakültesi Has.	22	Ağa Camii Mecrûhîn Hast.	18
Hilâl-i Ahmer Tekirdağ Hastanesi	6	Maçka Hastanesi	3
Bahriye Merkez Hastanesi	13	İtalyan Eytamhanesi Hastanesi	2
Pangaltı Menzil Hastanesi	7	Taşkışla Hastanesi	3
Mülkiye Baytar Mektebi Hastanesi	2	Gümüştuyu Hastanesi	2
	Toplam		284

Takvim II, 125.

⁶² *Sabah*, 21 Nisan 1331 [4 Mayıs 1915].

⁶³ Darülfünun Hastanesi Sertababeti Âlisi'ne, "Zirde ismi ve hürriyeti muharrer hanım Sahra sıhhiye müfettişi Umumiliğinin tensibiyle hastaneniz fahri hastabakıcılığına tayin edilmiş olduğundan kabulüyle vazifesine mübaşeret ettirilmesini tavsiye olunur, efendim.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Reis-i sanisi Doktor Besim Ömer"

İsmi: Cemile Mehmed Hanım

Adresi Fatih'de Karagümrük'te Sarmaşık'ta Sultan Mehmed Mahallesi'nde 22 Numarada. Vesika verildi. 9 Mayıs 1331 [22 Mayıs 1915], KA, 331/51-11.

⁶⁴ KA, 331/51.12.

⁶⁵ KA, 331/51.10.

⁶⁶ KA, 331/36.

⁶⁷ *Takvim II*, s. 125-128; "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi-i Umûmisi'nde Hummalı Bir Faaliyet", *Servet-i Fünûn*, 30 Nisan 1331 [13 Mayıs 1915], s. 5; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını: 1839-1923*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1991, s. 77.

⁶⁸ "Hastabakıcı Hanımlara", *Tanin*, 26 Nisan 1331 [9 Mayıs 1915], s. 3.

Yaralılara hizmet ve özen gösteren hastabakıcı hanımların bu hizmetlerinin büyüklüğünü, Türk Yurdu’nda Doktor Yakop Efendi “*Mâderane ihtimamları ve muhabbet-i vataniye hisleri telkin etmek suretiyle mecrûhların en acı ağrılarını tahfif ve teskin uğrunda bütün hissiyât-ı muhabbetkâranesini, bütün ruhunu bezl ediyor...*” şeklindeki sözleriyle ifade edecektir. Bunlar çoğu zaman evlerine gitmemiş, geceleri hasta kardeşleri ile birlikte kalmışlardır. Türk kadınının bu fedakârlıkları hastanelerin çalışma cetvellerinde de açıkça görülmektedir. Sabah 7.00’de başlayan mesai gece 10.30’da bitmektedir.⁶⁹ Gündüz ve gece gelenler şeklinde mesai saati iki vardiya şeklinde tanzim edilmiştir. Cağaloğlu Hastanesindeki hastabakıcı hanımlardan 14’ü gece-gündüz, 7’si ise sadece gündüz gönüllü olarak çalışmıştır.⁷⁰

Tablo 4: Hastabakıcı hanımların hastanelerdeki bir günlük mesai saatleri

Saat	Den	Kadar
Mesâi	7.00	8.00 sabah
Süt	8.00	8.30
Mesâi	8.30	12.20
Yemek ve istirahat	12.20	3.00 öğleden sonra
Mesâi	3.00	8.45
Yemek ve istirahat	8.45	9.30
Mesâi	9.30	10.00
Yatmak	10.30	

Türk Yurdu, 29 Temmuz 1915.

Dârülfünûn Edebiyat Kız Şubesi’nden Şaziye Hayri adlı bir öğrenci, hastabakıcı kadınların, parçalanmış göğüsleri, uçurulan ayakları, kırılan kolları tedavi ettiği gibi kırılan kalpleri de elleri ile sardıklarını belirterek teşekkürlerini, “*Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin o büyük kadınlarına, kalemimin titreyen gölgelerinde bin secde-i şükran görülür.*” sözleri ile ifade etmiştir.⁷¹ Nihad Sezai’nin kızına yazdığı mektuptaki “*Berrak gözler. ‘Su!’ dedim. Başımı kaldırdı. Bir nine şefkatiyle, bir evlat merhametiyle ihtiyar askeri ihya etti. Beyaz kelebekler gibi uçuşan genç hanımlar...*” ifadeler ise bu hanımların hizmetini en açık şekilde göstermektedir.⁷²

Fatma Aliye ise kadınlarımızın yaralılara hizmet etmesini yücelik olarak görmekte ve bu hizmeti yaparken de zerre olsun zaaf göstermeyip, korkmamasının bir kahramanlık olduğu, bu nedenle yaralıların hastabakıcı hanımları doktor nine, doktor teyze, doktor abla diye çağırıp onların

⁶⁹ Doktor Yakop, “Türk Kadınlarının Hastabakıcılığı”, *Türk Yurdu*, 16 Temmuz 1331 [29 Temmuz 1915], yıl 5, sayı 88, s. 186.

⁷⁰ “Cağaloğlu Hilal-i Ahmer Hastanesi’nde 2 Mayıs 1331 [15 Mayıs 1915] tarihi itibarı ile 14 gece-gündüz 7’si yalnız gündüzleri hastabakıcılık yapmıştır.” KA, 331/12, 12-1.

⁷¹ *Takvim II*, s. 116.

⁷² *Takvim II*, s. 118; *İkdam*, 16 Teşrinisani 1331 [29 Kasım 1915].

fedakârlığını takdirden geri durmadıklarını belirtiyor. Ona göre böylece kadın, içtimai yapıdaki önemini göstermiştir.⁷³

Hastabakıcılık hizmeti büyük çoğunluğu gönüllülük esasına dayalı, hiçbir karşılık beklenmeksizin verilmişti. Bu hanımların büyük bir kısmı İstanbul'un köklü ailelerden gelme kültürlü, bilinçli, hatta çoğu eğitilmiş idi. Kendi semtlerinde açılan hastanelerde gönüllü çalışarak şefkat ellerini kahraman askerlerimizden esirgememişlerdir.

Darülfünûn Konferans Salonu'ndaki derslere devam eden Kerime Salahor, Safiye Hüseyin Elbi, Münire İsmail gibi hanımlar, Balkan ve Çanakkale Savaşları'nda gönüllü olarak hastabakıcılık yapmışlardır.⁷⁴ Ayrıca, Pangaltı Hastanesi'nde Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın eşi, Maçka Hastanesi'nde Şûrâ-yı Devlet'den İbrahim Bey'in hanımı gibi, birçok devlet adamının hanımları da gönüllü olarak hastabakıcılık yapmışlardır.⁷⁵

Sadece hanımlar yaralıları şefkat ile hizmet etmemiş, birçok bey de bu hizmete iştirak etmiştir. Bunlardan biri de Hilâl-i Ahmer Galata Hastanesi'nde fahri olarak hizmet eden Mehmet Hilmi Efendi'dir. 19 Temmuz 1331 [1 Ağustos 1915] tarihli yazı ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden hastabakıcılık vesikası ve pazubandının gönderilmesi istenmiştir.⁷⁶ İstanbul'daki hastanelerin hemen hepsinde erkek hastabakıcılar istihdam edilmiştir. Necmeddin Efendi ile İbrahim Hilmi Efendi Daruşşafaka Hastanesi'nde 27 Eylül 1331 [10 Ekim 1915] tarihinde ifa-yı vazife etmeye başlamışlardır.⁷⁷ Bu beylerden bir kısmı vazifelerine devam etmeyince kadroları iptal ve vesikaları iade edilmiştir.⁷⁸

Hastanelerde gönüllü olarak hizmet etmiş hanımlar daha sonra bu hizmetleri karşılığında Hilâl-i Ahmer gümüş ve altın madalyaları ile taltif edilmişlerdir. Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalışan hanımlardan beşine altın, beşine de gümüş madalya verildiği Sıhhiye Genel Müfettişliği'nin yazışmalarından anlaşılmaktadır.⁷⁹

⁷³ Fatma Aliye, "Kahraman Kadınlarımız" *Servet-i Fünûn*, 1253, 28 Mayıs 1331 [10 Haziran 1915], s. 67; *Takvim II*, s. 109.

⁷⁴ Selva Erhan Şentürk, *Hemşirelik Tarihi*, Can Kitapçılık Pazarlama Yayınları, İstanbul, 1985, s. 35; Oktar, s. 43.

⁷⁵ Özbay, I, 235.

⁷⁶ KA, 331/54.1.

⁷⁷ KA, 223/100.

⁷⁸ Fahri hastabakıcı beylerin devam etmemelerinden dolayı kadroları iptal ve vesikalarının iade edildiği... Selahaddin Bey, Gazanfer Bey, Halid Efendi, Osman Efendi, 17 Haziran 1331 [30 Haziran 1915], KA, 331/34.

⁷⁹ ATASE, Kıs. 2423, Dos. 48, Fih. 4-18, 49, 50.

Feriköy Hastanesi'nde gönüllü çalışan birçok hanıma madalya verilmiştir.⁸⁰ Reşit Paşa Gemisi'nin hastabakıcısı Safiye Hanım'a ise hizmetlerinden dolayı kırmızı şeritli harp madalyası verilmiştir.⁸¹

Osmanlı tebaası birçok gayrimüslim hanımın İstanbul'un muhtelif hastanelerinde hastabakıcılık yaptığı kendilerine verilen nişanlardan anlaşılmaktadır. Yine Feriköy Mecrûhîn Hastanesi'nde semt sakinlerinden ileri gelenlerinin hanımları hastabakıcı olarak çalışmıştır. Bunlardan Muallim Mösyö Buşe'nin hanımı Madam Okuton Buşe ile Şehir Demiryolu, Tramvay Elektrik Tünel ve İstanbul Gaz-ı Osmanî Şirketleri müfettişi Mösyö Grunberg'in zevcesi Madam Leoni Grunberg'e gönüllü hastabakıcılık yaptıklarından dolayı madalya verilmiştir.⁸²

Beylerbeyi ve Moda'da bulunan hastanelerde kuruluşundan beri hastabakıcı olarak hizmet etmiş, gayr-ı müslim yedi hanımın taltifi Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne yazılan bir yazı ile istenmiştir. Verilen listedeki isimler Beylerbeyi Hastanesi'nde Muallim Miralay Lanke Bey'in kerimesi Matmazel Leyla Lanke ile gelini Matmazel Palahani; Moda Hastanelerinde ise Düyun-u Umumiye memurlarından Gulabâni Efendi kerimesi Matmazel Mirya Gulabâni, komisyoncu İstabân'ın kerimesi Matmazel Elbâmisinan ile Alman hemşirelerden hastabakıcı Lutagraba, Evaschuvafah, Bartahalman bulunmaktadır.⁸³

Arşiv belgeleri ve kaynaklarda Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslim hanımların da hastanelerde hastabakıcılık yaptıkları görülmektedir. Özellikle Almanya ve Avusturya tebaasından birçok hanım sağlık heyetleri ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Bu heyetlerden birinde on hemşire ve on hastabakıcı bulunmaktadır. Bu gelenlerden birçoğu hastanelerdeki hizmetlerinden dolayı daha sonra madalya ile taltif edilmiştir.⁸⁴

Merhum Reşid Paşa'nın torunu Gülsüm, Ulviye ve Muzaffer hanımların hasta ve yaralılar için yaptıkları birçok aynî yardımın yanında Taşkışla Hastanesi'nde gönüllü hastabakıcı olarak çalıştığı hastane sertabibinin Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne yazdığı yazıdan anlaşılmaktadır.

⁸⁰ "Gönüllü olarak hastabakıcılık yapan hanımlardan bazılarının isimleri şöyledir: Davavekili Akif Bey'in zevcesi Sahire Hanım, kerimesi Atiyye Hanım Efendiler; tüccardan Rıza Derviş Bey'in zevcesi Mevhibe Hanım; tüccardan Şinasi Bey'in zevcesi Celadet Hanım; tüccardan Kemal Derviş Bey'in zevcesi Emine Hanım; tüccardan Hidayet Derviş Bey'in zevcesi Hafıza Hanım; Ali Atıf Bey'in zevcesi Edibe Hanım; Veli Efendi'nin kerimesi Rukiye Hanım; Nazmi Efendi'nin kerimesi Sabiha Hanım Efendiler..." Bkz. ATASE, Kls. 1438, Dos. 137, Fih. 39.

⁸¹ ATASE, Kls. 2480, Dos. 398, Fih. 1-32.

⁸² ATASE, Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 39.

⁸³ ATASE, Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 1-24.

⁸⁴ Helmut Becker, *I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Osmanlı Cephesi'nde Askeri Tabâbet ve Eczacılık*, (Alman kaynaklarına göre), (Doktora Tezi) İ. Ü. Tıp Fakültesi Dentoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1983, s. 16-17.

Hanımlarımızın bu gayretleri kısa sürede netice vermiş, binlerce yaralı tedavileri sonrası tekrar cepheye gönderilmiştir. Bütün bu gayretler Balkan Muharebeleri'nde İstanbul'daki hastanelerde görünen hazin tabloların tekrar yaşanmasını önlemiştir. Dönemin gazete, dergi ve arşiv belgeleri de göstermektedir ki, cephe gerisinde yürütülen bu hizmetlerin düzen ve intizamında hanımlarımızın inkâr edilemez katkıları olmuştur.

6. SONUÇ

Çanakkale Muharebeleri'nin cereyan ettiği bu günlerde halk bütün varlığı ile seferber olmuş, cephede askerin ihtiyacı olan malzemeleri hazırlarken yaralı gazileri ve şehit yakınları ile yetimlerini de unutmamıştır. Çanakkale'de, Anadolu insanı geleceği için kutsal gördüğü değerler uğrunda her türlü fedakârlığı yapabileceğinin misallerini göstermiştir.

Çok hızlı bir şekilde onlarca hastane açarak gelen yaralıları Balkan Muharebeleri'nde görülen aksaklıklara maruz bırakmamış, onları en güzel şekilde tedavi etmiştir. Ayrıca bu hizmetler bugün tıp tarihimizin altın sayfalarını da teşkil etmektedir. Açılan hastanelerde görev alacak hastabakıcıların yetiştirildiği "hastabakıcılık kursları" günümüz hemşirecilik okullarının temeli olmuş, modern manada açılacak hemşirelik okulları için iyi bir tecrübe teşkil etmiştir.

Doktorların hizmetleri ise ayrıca kayda değerdir. Hastanelerde istihdam edilen bu doktorlar günün şartlarında gerektiği zaman cephede ameliyat bile yapmışlardır. Özellikle Besim Ömer Paşa'nın Hilâl-i Ahmer vasıtası ile göstermiş olduğu hizmetler bugün birçok tıp fakültesinde derslerde okutulmaktadır. Bütün bu hizmet ve organize faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin devlet olma geleneğini yerine getirdiğini de göstermiştir. Muharebeler sırasında hissiyattan uzak, gerekli tedbirler alınmış, askerin en önemli lojistik ikmal ihmal edilmemiştir.

Çanakkale'de cephede asker üzerine düşen vazifeyi bi-hakkın yerine getirirken onu cepheye gönderenler de cephe ardında üzerlerine düşenleri yapmışlardır.

7. KAYNAKÇA

7.1. Arşiv Belgeleri

7.1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR. SYS, 2179/3.

7.1.2. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

- ATASE, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.
ATASE, Kls. 3586, Dos. 22, Fih. 01.
ATASE, Kls. 4542, Dos. 6, Fih. 1.
ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2, 73.
ATASE, Kls. 2189, Dos.41, Fih. 2-2.
ATASE, Kls. 1343, Dos. 45, Fih. 23.
ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.
ATASE, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.
ATASE, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.
ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1, 2.
ATASE, Kls. 2417, Dos. 19, Fih. 7.
ATASE, Kls. 2480, Dos. 398, Fih. 1-5
ATASE, Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.
ATASE, Kls. 1438, Dos. 137, Fih. 39.
ATASE, Kls. 2480, Dos. 398, Fih. 1-32.
ATASE, Kls. 2423, Dos. 48, Fih. 4-18, 49, 50.

7.1.3. Kızılay Arşivi (KA)

- KA, 23/243
KA, 702/1.
KA, 263/14.
KA, 331/51.11
KA, 331/51.12
KA, 331/51.10
KA, 331/36
KA, 331/12, 12-1.
KA, 331/54.1
KA, 223/100.

KA, 617/2, 3, 4.

7.2. Süreli Yayınlar

İkdam

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası (OHAM)

Tanin

The Times,

Servet-i Fünûn,

Tasvir-i Efkâr

The Daily Telegraph

Tıp Fakültesi Mecmuası

7.3. Kaynak Eserler

1335-1919 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmisi Heyeti Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Âid Merkez-i Umûmi Raporu (OHACR), İstanbul, 1335.

AYHAN, A., “Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir kazalarında Harp Hastaneleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı X, 2001.

BECKER, H., *I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Osmanlı Cephesi'nde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman kaynaklarına göre)*, (Doktora Tezi) İ. Ü. Tıp Fakültesi Dentoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1983.

BERKER Yalçın N., S., *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyeli'nin Öyküsü: Osman Cevdet Çubukçu*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2003.

BESİM Ömer Paşa, *Hastabakıcılığa Dair*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1337.

CONK, C., *Cemil Conk Paşa'nın Çanakkale Hatıraları, Çanakkale Hatıraları II*, yay. haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002

ÇAKA, C., *Tarih Boyunca Harp ve Kadın*, As. Fb. Basımevi, Ankara, 1948.

ÇAKIR, S., *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.

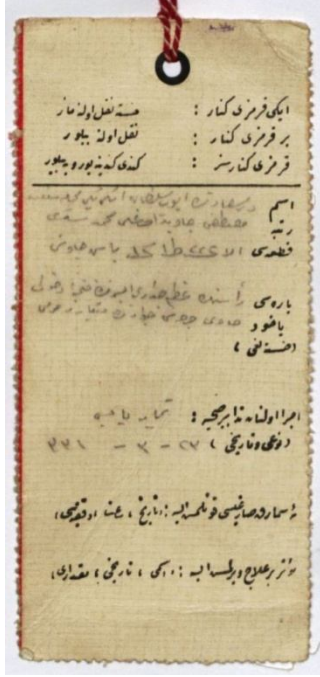
ERDEMİR, L., *Çanakkale: Bir Milletın Varoluş Destanı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011.

GÜCÜYENER, Ş. F., *Birinci Dünya Savaşında Tanıdığım Kahramanlar, Çanakkale Hatıraları III*, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003

- GÖZCÜ, N. İ., “Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul, 1938.
- HATEMİ, N., *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- KARAL, S. Akgün; Uluğtekin, M., *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yayınları, Ankara, 2002.
- MAHMUT Sabri Bey, *Seddülbahir Muharebesi: 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları III*, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002.
- MÜNİM Mustafa, , *Cepheden Cepheye: 1914-1918: İhtiyat Zâbiti Bulduğum Sırada Cihan Harbi'nde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, Arma Yayınları, İstanbul, 1998.
- Osmanlı Hilâli Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim III*, İstanbul, 1333.
- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim II*, İstanbul, 1332.
- OKTAR, T., *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998.
- ÖZKÖK, H., *Çanakkale'den Hicaz'a: Harp Hatıraları*, Kayseri, 1992.
- ÖZBAY, K., *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt I, Yörük Basımevi, İstanbul, 1976.
- ŞENTÜRK, S., E., *Hemşirelik Tarihi*, Can Kitapçılık Pazarlama Yayınları, İstanbul, 1985.
- SANDERS, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, BurçakYayınları, İstanbul, 1968.
- SARI, N.; Özaydın, Z., “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları”, *II. Türk Tıp Tarihi Kondresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-21 Eylül 1990*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- TUTEL, E., *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949*, Kızılay Yayınları, Ankara, 1950.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, 5. Cilt. 3. Kitap, haz. İrfan Tekşüt, Necati Ökse, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), Ankara 1980.
- Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (25 Nisan 1915 Mayıs 1915)* 5. Cilt, 2. Kitap, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (ATASE) Ankara 1978.

8. EKLER

Ek 1: Cephe hattından bir yaralı nakledilirken boynuna asılan künyenin ön tarafı (bu yaralı belgenin sol tarafındaki tek kırmızı şeritten de anlaşılacağı üzere nakledilebilmiştir.)

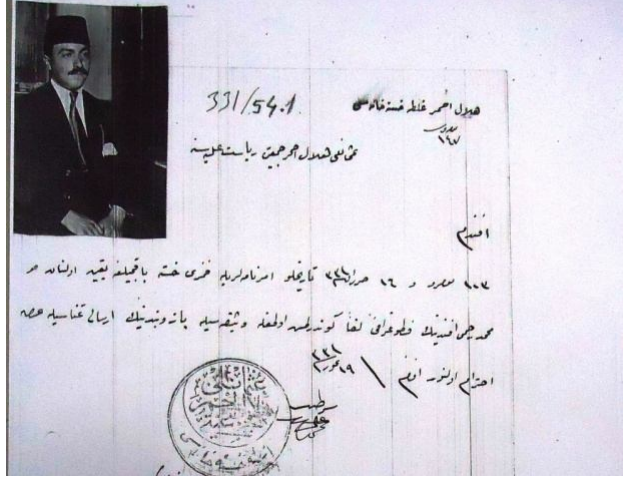

İki kırmızı kenar: Hasta nakil olunamaz
Bir kırmızı kenar: Nakil olunabilir
Kırmızı kenarsız: Kendi kendine yürüyebilir
İsim: Mustafa Cavid oğlu MEHmed

Rütbe: başçavuş
Kıtası: 22. Alay..
Yarası yahut hastalığı: Re'sinin azm-i cidar-ı eysarından duhuli havi cerha-i....
İçra olunan tedavi-yi sıhhiye:
(Netice Tarihi) 23/3/1331 [6 Temmuz 1915]
sargısı
konulmuş ise tarih saat ve dakikası:..
Müessir bir ilaç verilmiş ise ismi, tarihi, miktarı:..

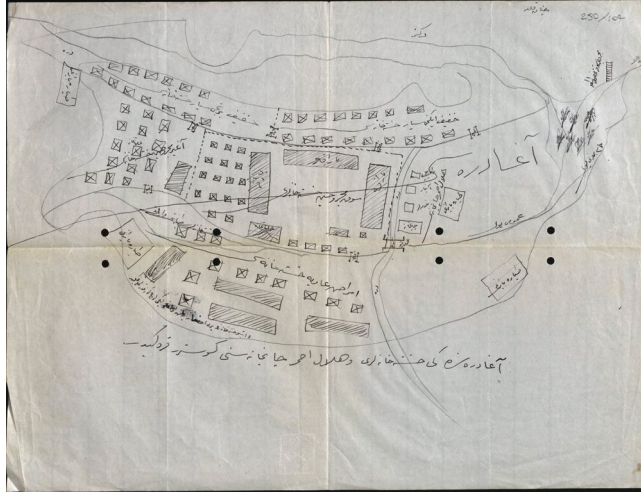
KA, 457/30.

Ek 2: Galata Hastanesi gönüllü erkek hastabakıcı fotoğrafı.

Hilâl-i Ahmer Galata Hastanesi, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaset-i Âlisi'ne, "103 Numaralı 16 Haziran 1331 tarihli emirleriyle fahri hastabakıcılığı tayin olunan Mehmet Hilmi Efendi'nin fotoğrafı leffen gönderilmiş olmakla vesikasıyla pazubandının irsali temennasıyla arz-ı ihtiram olunur efendim. Sertabip 19 Temmuz 1331 [1 Ağustos 1915]", KA, 331/54-1.

Ek 3: Ağaderesi'ndeki hastaneleri ve Hilâl-i Ahmer çayhanelerini gösterir kroki.

KA, 150/107.